

KARÁDY VIKTOR

A magyarországi antiszemitizmus: kísérlet egy történeti kérdéskör megközelítésére*

Egy megoldhatatlan probléma és a nagy 1945-ös törés

Az antiszemita megnyilvánulásokat azért nehéz megérteni, mert egy sor *különböző eredetű* elem bensőséges elegye alkotja őket: egyaránt föllelhetjük bennük konkrét (nevezetesen gazdasági és politikai) érdekviszonyok kifejeződését, a zsidókkal fönntartott kapcsolatból levont tanulságokat, a történetileg kialakult, az univerzalista politikai szándékokkal általában szemben álló politikai közösségekben elterjedt különböző ideológiai javakat, a más korból származó és vallási vagy egyéb alapigazságokként intézményesített kollektív képzeteket, a zsidók összességét megváltoztathatatlan jellemvonások letéteményesének minősítő sztereotípiákat és előítéleteket, az antropológiailag vagy kulturálisan „másnak” látott csoporttól való félelmet (annak ellenére, hogy e téren a „másság” mindig társadalmilag meghatározott döntések következménye), az érdekviszonyok hagymázás kivetítését (mint a „bűnbak”-keresést) stb. Mi több, az antiszemita tézisek állandóan „vándorolnak”. Az államok és a társadalmi osztályok határainak átlépése általában csak megerősíti legitimitásukat a befogadó közegekben, főleg akkor, ha ezek antiszemita véleményformálók befolyása alatt állnak, vagy tőlük függenek. Ez egyrészt azt jelenti, hogy ugyanazok mögött a zsidógyűlöletet kifejező szavak és tettek mögött nagyon eltérő társadalmi-történeti realitások húzódnak meg; másrészt pedig azt, hogy az elemzés során szinte lehetetlen számbavenni mindazokat a tényezőket, amelyek közrejátszanak e tételek kialakulásában.

E nehézséget a szociológiai gyakorlatban csak növeli az a tény, hogy az értelmezők rosszul ismerik és gyakran nem is próbálják figyelembe venni az antiszemita potenciálnak a társadalmi térben való - általában nagyon egyenlőtlen - eloszlását: olyan társadalmakról beszélnek, amelyek minden szempontból összetettek, de úgy tesznek, mintha ebből a szempontból nem volnának azok.

E szkepticizmusra készítő körülmények igazolhatják a címben megnyilvánuló óvatosságot és tanulmányom tárgyának szűkreszabottságát. Az alábbiakban meglegszem néhány nagy összefüggés bemutatásával, amelyek a jelenkori Magyarország társadalomtörténetében bukkannak föl a különböző intenzitású és hatású antiszemita megnyilvánulások, a vezető elitek ideológiai (meg egyéb) opciói és érdekei, valamint a magyar társadalomba való beilleszkedés zsidó stratégiái között. Sok változatlan, helyi vagy átmeneti hatású antiszemita megnyilvánulást figyelmen kívül hagyok, hogy kiemelhessem a fő történelmi átalakulásokban megjelenő összefüggéseket. Ehhez először is vissza kell menni a régi rendszerhez: ennek számos ideológiai szereplője továbbra is aktív, és úgy tűnik, hogy e téren azt, ami történhet - akár modellként, akár kontrasztként - mindig túlságosan meghatározza az, ami „előbb” történt és/vagy az, amit a kollektív emlékezet a megtörténekből megőriz.

Az „előtte” és az „utána” közötti nagy cezúra Magyarországon is a náci népiirtásnál húzódik. Csakhogy Közép-Európában a nácizmus fölötti győzelem radikálisan - és Magyarországon (akárcsak Lengyelországban meg Romániában, és talán még Bulgáriában is) kétszeresen - mást jelentett, mint a hitleri iga alól fölszabaduló nyugati országokban. Nyugaton a demokrácia és az elfoglalt országok nemzeti szuverenitásának helyreállítása következett be, amit az elkövetett igazságtalanságok orvoslása kísért - többek közt a zsidókkal szemben elkövetett igazságtalanságoké. Így zsidók és nemzsidók teljesen egyformán élhették át a jogállamhoz való visszatérést. Keleten (Ausztria és Csehszlovákia

ellenkező előjelű kivételével) antiszemita tekintélyelvű rendszerek bukásáról volt szó (függetlenül attól, hogy ezek, mint Lengyelország, áldozatai, vagy, mint Magyarország, cinkostársai voltak-e a náci uralomnak), a Vörös Hadsereg által meghódított államok szuverenitásának elvesztéséről meg egy új gazdasági és társadalmi rend erőszakos bevezetéséről, Sztálin diktátuma alatt.

Ilyen föltételek között a túlélő zsidók honfitársaik többségétől nagyon eltérően éltek át az 1945-ös fordulatot. Ami a zsidóknak - objektíve - mindenekelőtt a megmenekülést, az üldöztetések végét és a társadalomban elfoglalt helyüket illetően egy új korszak kezdetét jelentette, az a többség számára főleg egy addig ismeretlen, de rettegett elnyomó rendszernek ígérkezett. A fölszabadulás kétértelmű tapasztalata szükségszerűen magával hozta annak alapvetően eltérő értékelését.

Itt emlékeztetnünk kell arra, hogy Magyarországon valójában a németekkel való szövetkezés, illetve ennek implikációi és következményei (amelyek 1938-tól egy mind szigorúbb zsidóellenes törvénykezésben, 1941 júniusában a Szovjet-Oroszország elleni hadbalépésben, 1944 tavaszán, az ország német megszállása után a vidéki zsidók deportálásában, 1944-45 telén pedig egy összeomlásba torkolló fasiszta terrorrendszer bevezetésében nyilvánultak meg) okozták *az első mély történelmi törést*, amely szembeállította egymással a zsidó és a nemzsidó közvélemény többségét. Az alkalmi konfliktushelyzetek - amelyek az 1919-es ellenforradalomtól kezdve időnként kétségtelenül súlyosakká váltak - a zsidók és nemzsidók nagyobbik részét nem akadályozták meg abban, hogy széles körű egyetértésre jussanak a nemzeti célok lényegét illetően. Még azt is állíthatjuk, hogy a konszenzus - paradox módon egészen a régi rendszer végéig fennmaradt: még a zsidóellenes törvényeket is olyan engedményekként lehetett értelmezni, amelyek egy időre lehetővé tették a németek- és helyi cinkosaik által hangoztatott fenyegetések és követelések hatástalanítását. Azok a történelmi területek, amelyeket a magyarok Hitler révén 1939 és 1941 között ideiglenesen visszaszereztek a románoktól, a szlovákoktól és a jugoszlávoktól, a magyar zsidók szívének épp oly kedvesek voltak, mint Elzász-Lotharingia az izraelita franciáknak. A háborús kormányok taktikai tétovázásai - e kabinetek (főlöttébb ügyetlenül) arra törekedtek, hogy megőrizzék az angolszászok jóindulatát - a háborúból való kiválást és a nemzeti önállóság fönntartását szolgáló stratégiának tűnhettek. Ugyanakkor a német megszállás és az ezt követő fasiszta rendszer nemcsak a zsidók kétharmadának a számára bizonyult végzetesnek, hanem a magyar társadalom más szektorait is sújtotta, többek között a hagyományos eliteket, nem szólva a liberális vagy szociáldemokrata ellenzékéről. 1944. március 19. után a mauthauseni koncentrációs táborban számos konzervatív vagy ellenzéki politikus és nem egy németellenes arisztokrata osztozott a deportált zsidó személyiségek sorsában.

Azt mondhatjuk tehát, hogy az említett nagy törés csak *az új rendszer bevezetésével* következett be. Mielőtt szociológiai távlatba helyeznők e megállapítást (hogy árnyaljuk és minősítsük), föl kell idéznünk azt az egyedülálló történelmi folyamatot, amelyet a rövidség kedvéért *sokévszázados zsidó-magyar megértésként, együttműködésként és egymásrautaltságként* jellemezhetünk.

A régi rendszer kétértelműsége

A magyar történelem e vonulata - amely központi szerepet játszik az ország korszerűsítésének folyamatában - a 18. századig nyúlik vissza. A feudális magyar társadalomnak, amely nagy mezőgazdasági termelő, nincs elég kereskedelmi személyzete e termékek forgalmazásához, mivel a nemesség és a jobbágyság közötti osztályok gyöngék (többek között azért, mert a török uralom alatt az egész központi síkságon elpusztultak a városok, és a 18. század folyamán az itt élő levantei kereskedők egy része, akik az Oszmán

Birodalom alattvalói voltak, elvándorolt). Így a zsidókat szívesen látják e földadat betöltésére. A nagybirtokos arisztokraták, az egyházfejedelmek és a *bene possessionati* nemesek egymással versengve fogadják be ezeket az engedelmes és hálás alattvalókat, a „kis nemesi haszonbérletek” (ítalmérések, pálinkafőzési jogok stb.) készséges és megbízható bérlőit, akik egyben értékes adóalanyok is (s ezért is méltóak arra, hogy „megtűrjék” és „megvédjék” őket), jelzálogkölcsonzók (egy olyan országban, amely nélkülözi a bankrendszer alapjait), és akik épp oly ügyesen adják el a földek termékeit, mint amilyen leleményesen látják el ipari termékekkel a falvakat. A megértés tehát már kezdettől fogva a két fél *gazdasági érdekein* nyugszik, és a 19. században megerősítést nyer. A napóleoni háborúk teremtette mezőgazdasági konjunktúra és az áruforgalom ezt követő föllendülése jelentős kereskedelmi forgótőke kialakulását teszi lehetővé, amely kész arra, hogy manufaktúrákban, az élelmiszeriparban (malmok), a városi ingatlanépítésben és a közlekedésben (csatornák, vasút, gőzhajók) fektetődjenek be. E többségükben zsidó tőketulajdonosok azután annál is fontosabb szerepet játszanak a gazdasági modernizációban, mert nemigen vannak vetélytársaik. A nemesség irtózik attól, hogy olyan foglalatosságokra térjen át, amelyek összeegyeztethetetlenek státusával és életmódjával. Egyébként tőkéje általában mozdulatlanúságra van kárhóztatva a földbirtokaiban. A kézművességet továbbra is korlátok közé szorítja a céhek korporatív rendszere. A régi polgári kereskedők között van ugyan egy módos patríciusréteg (főleg németek, de helyenként szerbek, románok és örmények is), amely szintén jelentős értéktöbbséggel rendelkezik. Hagyományos gyakorlatuk azonban, amely inkább státusuk fönntartására és a megszerzett javak megőrzésére irányul, semmint nyereségük kockázatos kapitalisztikus vállalkozásokban való maximálására, fokról fokra másodlagos gazdasági pozíciókba szorítja őket vissza. A liberális nemesség - miután vezetői (gondoljunk Széchenyire) hiába próbálták „polgárosodásra” bírni társaikat - más alternatívák hiányában elfogadja, hogy a zsidók növekvő mértékben részesüljenek a gazdasági modernizáció földadataiból (és hasznából).

Mindamellet a politikai vetület nem kevésbé fontos föltétele a zsidó-nemzsidó megértésnek és együttműködésnek. A régi Magyarország egy etnikailag és felekezetiileg széttöredezett társadalom. A magyarság ugyanis, amelyből a történelmi nemesség zöme származik, kisebbségben van az országban (a 19. század elején még alig több mint 40 % erejéig) a különböző szlávokkal, a románokkal és a németekkel szemben. Másfelől ez az egyetlen ország az egész katolikus Európában, ahol az ellenreformációnak nem sikerült kiküszöbölnie a protestantizmust. A reformátusok, bár egészében véve kisebbségbe szorultak, erősek maradtak a középnemességben, amely a függetlenségi gondolat hordozója. E nemesség, melynek szellemi vezetői egyfajta - angol vagy jakobinus - liberalizmust tesznek magukévá a Szent Szövetség korában, nagyon hamar partnerre lép a zsidóságban, amely a kialakulóban lévő városi központokba áramlik. A partnerség alapja egy valóságos *társadalmi szerződés*. A zsidóknak fölkinálják az egyelőre korlátozott jogegyenlőséget, a védelmet minden antiszemita fenyegetéssel szemben és bizonyos mértékű vállalkozási szabadságot (amelyet a céhekre vonatkozó törvénykezés szigorúan korlátoz), kulturális *elmagyarosodásuk* és a nemzeti ügy politikai támogatásának fejében.

A liberális nemesség sosem tagadta meg ígéreteit. 1840-től törvény biztosítja a zsidók letelepedési, vándorlási és vállalkozási szabadságát. 1849-ben a bukása előtt álló forradalmi nemzetgyűlés is megszavazza a teljes politikai emancipációt (amely az első ilyen törvény Európának ebben a felében), azoknak az áldozatoknak az elismeréseképpen, amelyeket „Mózes-hitű honfitársaink” hoztak a függetlenségi harcban. Az abszolutizmus után 1867-ben valósul meg az emancipáció, amely egyike az Ausztriával való kiegyezés után hatalomra kerülő nemzeti liberális kormány első törvénykezési aktusainak. 1895-től az izraelita vallás bekerül a „bevett”, vagyis államilag védett vallások szűk körébe, ugyanolyan jogcímen, mint a nagy keresztény felekezetek. Azokra az antiszemita zavargásokra, amelyek az 1848-as

forradalom elején robbannak ki néhány városban, a kormány -katonai intézkedésekkel válaszol, akárcsak azokra a pogromkísérletekre, amelyeket a nevezetes tiszaezlári pör (1882,83) nyomán készítenek elő. Egyébként a rituális gyilkossággal vádolt tiszaezlári gyanúsítottakat kivétel nélkül fölmentik. A liberális rendszerrel megnyílnak a közintézmények és -pályák, enyhül a zsidóság társadalmi megkülönböztetése. 1910 felé a zsidók (akik alakosságnak kevesebb mint 6 %-át teszik ki) statisztikailag fölül vannak reprezentálva a közszolgálat számos szintjén és a parlamentben, *többségben(!)* vannak az ügyvédi meg az orvosi pályán, és az egyetemi padosorok kétötödét foglalják el. A kitertek miniszteri és magas katonai posztokhoz jutnak. Az utolsó háborús kabinetek igazságügyi tárcáját - „nem vallására, hanem intelligenciájára való tekintettel” - Vázsonyi Vilmosra, egy zsidó felekezeti politikusra bízta a király. Nagy premier, melynek azonban nincs folytatása.

Meg kell jegyeznünk, hogy ebből a szempontból a liberális rendszert össze lehet hasonlítani a III. Francia Köztársasággal, azzal a döntő különbséggel, hogy Franciaországban a zsidók gazdasági, szellemi, politikai stb. súlya egészében véve szerény maradt. Kis számuk miatt -az antiszemita rágalmaival ellentétben-csak segéderőt képezhettek a republikánus kormányzat és a laicitásra hajló körök számára. Magyarországon nincs a szellemi és társadalmi modernizációnak olyan területe, ahol a zsidók ne játszottak volna fontos, néha döntő, esetenként egyedülálló szerepet.

A derút követő borút valószínűleg éppen az készítette elő, hogy intenzív kulturális és identitásbeli elmagyarosodásuk révén példászerű társadalmi-szakmai sikereket értek el, és látványosan emelkedtek az allogén státusú csoportok sorában (hogy azután igazi „Mózes-hitű magyarokká” váljanak, mivel a „receptiós” törvény elfogadása után a „zsidó” szót törölték a hivatalos szótárból). Ahogy a zsidók magukévá teszik az államnyelvet (olyannyira, hogy a 20. század elejére egy *per excellence* magyarnyelvű vallási közösséggé válnak, sokkal inkább, mint a katolikusok vagy az evangélikusok), és egyre befolyásosabb szószólói lesznek a nacionalista liberalizmus nagy ügyeinek (mint a szekularizáció, a választójog kiterjesztése, a kisebbségek erőszakos asszimilálása), egyre inkább úgy jelennek meg a modernizáció kárvallottjai (és ezen belül a tönkrement földbirtokos *dzsentri* osztály növekvő hányada) előtt, mint *betolakodókból álló alternatív uralkodó osztály*. Míg az 1880-as évek politikai antiszemitizmusa kudarcot vall a kormánnyal szemben, 1895-ben színre lép a katolikus néppárt egy konzervatív, „agrárius” és implicite zsidóellenes programmal. Jelszavait a defenzívában lévő egyház terjeszti, és ezek megfogják a kispolgárság meg a városi középosztályok tömegeit.

Am végül is a trianoni összeomlás zsidóellenes értelmezése szolgáltatja azt az ideológiai fegyvert, amely kikényszeríti a „zsidóbarátnak” ismert (és immár ezért gyűlölt) liberális rendszerről való áttérést a hivatalos antiszemitizmusra. Ez az értelmezés karikatúraszerű képet fest az első világháborúról (amelynek a zsidók csak „haszonélvezői” lettek volna), a vereségről (amelyet a forradalmár vagy pacifista zsidók által végrehajtott „hátbadöfés” okozott volna), az 1918-19-es forradalmakról (amelyeket főleg „judeo-bolsevista” összeesküvők szítottak volna) és a történelmi állam földarabolásáról (amelynek bűne kétségkívül Clemenceau lelkén szárad, de vele együtt a „zsidó-szabaddkőműves internacionáléén” is). E dajkamesék hivatkozási alapul szolgálnak a népiirtásig változó ütemben erősödő antiszemita mozgalmak számára, amelyek két formát öltenek. A liberális rendszer hiányosságai, az 1918-as forradalmárok „defetizmusa” és a bolsevik bűnök-amelyeket mind a zsidók nyakába varrnak - hivatottak igazolni a fehérterror idején szervezett véres pogromokat, az egyetemeken elterjedő ritualizált antiszemita erőszakot és a proto-fasiszta, majd tisztán náci csoportoskák és pártok egyre nagyobb „spontán” aktivizmusát. (1944. október 15-én az utóbbiak ragadják magukhoz a hatalmat a németek segítségével.) De ezzel párhuzamosan megjelenik egy mérsékeltbb hivatalos politika, a „keresztény kurzus”. Ez a maga (fölöttébb relatív) visszafogottsága ellenére sem törekszik kevésbé arra, hogy egy

megszorító és megkülönböztető törvénykezés segítségével megfordítsa vagy legalábbis lelassítsa az asszimilációs folyamatokat, és gátat vessen a zsidók további társadalmi mobilitásának. E törvénykezés az egyetemi *numerus clausus*-szal kezdődik 1920-ban, és a szégyenletes 1938-41-es fajvédő törvényekben csúcsonylik ki.

Az, hogy az antiszemita törekvések e két formában nyilvánultak meg - hiszen a szélsőjobboldal mindig majdnem ugyanolyan hevesen szállt szembe a mindenkori kormányokkal, mint a liberálisokkal, a szociáldemokratákkal és a többi „zsidóbérencel” - hozzájárul a két világháború közötti zsidóellenességgel kapcsolatos tapasztalatok kétértelműségének fönntartásához. Nem elég, hogy ebben a politikában hullámhegyek és hullámvölgyek vannak, mivel a konszolidációsnak nevezett kormány (1921-1931) a zsidóknak inkább kedvező semlegességet tanúsít e téren. Bár ez egyre kevésbé áll a későbbi kormányokra, a törvényes megkülönböztető intézkedések „kisebbit rossznak” tűnhetnek, a visszavonulás, a várakozás vagy éppen az álcázott védelem pozíciójának, amelyet tudatosan foglalnak el a hatóságok. Mindencselre a közvélemény nem is oly szűk körei tagadják meg ezeknek az intézkedéseknek a támogatását. Az antiszemita politikát ellenzők táborában egyaránt megtaláljuk az antifasiszta értelmiségieket (mint Bartókot, Kodályt, a Nobel-díjas Szentgyörgyit és másokat, akik 1938-ban egy nagy visszhangot kiváltó tiltakozást tesznek közzé az első zsidótörvény ellen), a centrista és a baloldali parlamenti ellenzék, a legitimistákat (beleértve a történelmi arisztokrácia nem egy tagját), a szociáldemokrata befolyás alatt álló szakszervezeteket, a liberális protestánsokat és a keresztényszocialistákat (élükön néhány református, sőt katolikus püspökkel), a különböző egyházellenes vagy világi mozgalmakat, gyakran még a kormányzat és a nacionalista-populista értelmiség egyes elemeit is, akik a náci Németországhoz való igazodás elleni tiltakozásukba foglalják az antiszemitizmus elleni fellépést.

És valóban, a fasiszmus erősödésével párhuzamosan megfigyelhetjük például a vegyesházasságok arányának folyamatos emelkedését: ezek éppen 1941-ben, betiltásuk évében érik el legnagyobb gyakoriságukat. A zsidókkal szemben alkalmazott gazdasági és egyéb megszorításokat elég széles körben kijátsszák, gyakran a közigazgatási apparátus segítségével, még a német megszállás alatt is. A határokon belül sem spontán pogromok, sem zsidóellenes atrocitások nincsenek a deportálások előtt (ami nem áll az újra elfoglalt területekre, a frontra küldött munkaszolgálatosokra és a németeknek 1941-től kezdve kiszolgáltatott hontalan zsidókra). A népiirtásig főnálló helyzet kétértelműségét mi sem mutatja jobban, mint az, hogy a háborús kabinetekben éppen a német megszállás előtti korszak belügyminisztere(!) és egyik utolsó hadügyminisztere tevékenykedik a leghatékonyabban a zsidókra nehezedő terhek könnyítéséért: a németek annak rendje és módja szerint deportálják is őket, mielőtt megszállják az országot. (Keresztes-Fischer Ferencről és Nagybaconi Nagy Vilmosról van szó.)

Ellentétben azzal, ami Bulgária kivételével a német szövetséghez csatlakozó összes többi országban történt, itt még a hivatalos antiszemitizmusban is a kettős játék maradt a szabály. A kétértelműségtől tehát az sem lehetett mentes, ahogyan a túlélő zsidók a régi rendszer örökségét értelmezték.

A nyers szocializmus. Zsidó hatalom felé?

A fasiszta állam szörnyű atrocitásokkal és pusztításokkal járó összeomlásával a szélsőséges antiszemitizmus maga is a vádlottak padjára kerül. A szabad választásokból született új átmeneti rendszer (melyben a blokkba tömörült „munkáspártok” kisebbségben vannak a centrista kisgazdákkal szemben) megpróbál több-kevesebb elégtételt adni a túlélő mintegy 200 000 zsidónak, szemben a háború előtti 400 000-rel.

A tisztas átmenet biztosítására eltörlik a megkülönböztető intézkedéseket (miközben azért az 1945-ös földreform során „megfeledkeznek” a még „visszatartott” zsidókról), elítélik a nyilaskeresztes főbűnösöket (a „kisnyilasok” kivételével, akiket hallgatólagosan szívesen látnak a kommunista párt sorainak földuzzasztására), és bizonyos tisztogatást hajtanak végre a közigazgatásban. A kormánykoalíció, amely az évek során a kommunista uralom felé sodródik, egyfajta erkölcsi egyezséghez tartja magát a „zsidókérdésben”. Bár a nagy gesztusok elmaradnak (valószínűleg azért, hogy el ne idegenítsék a fasiszta propaganda hatásától nehezen szabaduló új híveket), és „eszközök hiányában” - nemigen van szó anyagi kártérítésről (még az eltulajdonított javak esetében sem), a centrista és a szociáldemokrata vezetők dicséretre méltó jelképes erőfeszítéseket tesznek. Sajtójuk valóságos rokonszenvvel tárgyalja a zsidókat érintő ügyeket. A népirtás nagyon sok kendőzetlen és cenzúrázatlan publikáció tárgya. A cionistákat annál is inkább kiváltságos tárgyalófelekként fogadják el, mivel ezek sokszor kettős politikai kötöttséget tartanak fenn (főleg a baloldali pártokkal, a zsidó szervezetek mellett).

Mindamellet a kommunista párt már kezdettől fogva elég sajátos pozíciót foglal el ezen a téren. Mint jelentéktelen mozgalom, amely néhány száz aktivistával lépett ki az illegalitásból (akik különben nem mind a moszkvai irányvonal hívei), ki akarja szélesíteni társadalmi bázisát. Vezetői, kiknek többsége a Vörös Hadsereg hadtápkocsijain jött haza Magyarországra, a népszerűsítés semmilyen eszközétől nem riadnak vissza. Bár a „kisnyilasokat” (mint „megtévedt proletárokat”) éppúgy hajlamosak védelmükbe fogadni, mint egyes politikailag kompromittálódott műszaki és tudományos értelmiségieket, és az első időkben egészen addig elmennek, hogy helyi szinten megértést hirdetnek esküdt ellenségükkel, a katolikus egyházzal, ezt nemcsak azért teszik, hogy „minél többet söpörjenek be”, hanem azért is, hogy meghazudtolják a róluk kialakult rossz képet, amely egyszerre fakad az 1919-es kommün emlékéből, a több évtizedes antibolsevista propagandából és hivatalos védelmezőik, a „fölszabadító csapatok” garázdálkodásaiból. A zsidóknak szóló propagandájukban legalább öt különböző elemet lehet megkülönböztetni. Azt igénylik, hogy kizárólag őket tekintsék következetes antifasisztáknak (miközben a Molotov-Ribbentrop paktumra éppúgy fátylat borítanak, mint arra, hogy a hithű illegális párt nem mutatott érdeklődést a zsidók önmagáért való megmentése iránt - szemben a Demény-féle elhajló kommunista csoportokkal). Nem ismerik el, hogy a zsidóságot különleges méltánytalanságok érték a régi rendszerben: „az egész dolgozó nép szenvedett”. Általános harcot hirdetnek a „partikularizmusok” ellen, mint amilyen a zsidó közösségiség vagy a cionizmus („amely csak megosztaná a munkásosztályt”). „Bursujellenes” agitációt folytatnak, mégpedig abban a formában, hogy leleplezik és denunciólják a „feketepiac haszonélvezőit”, az „infláció gerjesztőit”, vagy hagyományosabb hangnemben, az „ingyenélőket” és a „harácsolókat”. Végül pedig a „fasizmus áldozataitól”, e „természetes antifasisztáktól” elvárják a csatlakozást, az új rendszer támogatását. E részleteket azért kell fölidéznünk, mert a bennük megnyilvánuló ambivalencia - különböző átalakulásokon átmenve - az egész sztálini korszakban rányomja bélyegét a pártnak a zsidókkal szemben követett politikájára.

A kommunisták már közvetlenül a háború után támogatják a zsidóellenes agitációnak egy ritkán kendőzetlen formáját, amely az „élősködők” vagy a „haszonélvezők” ellen irányuló mozgalmak mögé rejtőzik ezekben az ínséges időkben, hogy elkerülje a nyílt antiszemitizmus gyanúját. Így 1946-ban egy sor „spontán” antiszemita pogromra kerülhet sor vidéken, amelyekben a helyi párttagok és „bursujellenes” jelszavaik bizonyítható szerepet játszanak. Nyilván nem megfontolt antiszemita politikáról van szó. A kommunisták inkább egy újkeletű zsidóellenes érzületet aknáznak ki, amely részben a *túlélők „váratlan” visszatéréséből* fakad. Ez az érzület két olyan elemen nyugszik, amely a zsidó-keresztény kapcsolatok kezelésének újfajta föltételeihez kötődik.

Először is, bár a népirtás borzalmi számos gyötrelmes önvizsgálatot váltanak ki különböző körökből, amelyeket korábban elvakított a német káprázat (és a „zsidótlantásból” remélhető haszon), más körök amelyeket talán kevésbé lehet fasiszta cinkossággal vagy részrehajlással vádolni (mint a parasztság széles rétegei) - egyfajta botránnyt látnak a zsidók egy részének visszatérésében és gazdasági dinamizmusában. Kisebb vagy nagyobb mértékben a magyar társadalom jelentős része hasznot húzott az antiszemita törvényekből (amelyek a nemzsidó kereskedő és az ipari polgárságnak éppúgy kiszorították a pályáról a fő vetélytársait, mint a keresztény szabadfoglalkozásúaknak) meg a deportálásokból vagy a gettósításból: ezek lakásokat és „zsidó javakat” szabadítottak föl, amelyeket gyakran „aki kapja, marja” alapon osztottak szét. A bűn hasznából való akárcsak passzív vagy naiv osztozkodás szégyenérzést vált ki vagy... az áldozatok iránti gyűlöletet: így vethetünk véget lelkifurdalásunknak. A tegnapi áldozatok, akiket annak idején esetleg segítőkész sajnálat vett körül, másnap már undok betolakodóknak tűnhetnek, miután visszatértek, hogy számonkérjék javaikat.

Mi több, a nemrég lezajlott mézárások túlélői (e szörnyűségeket természetesen mindig csak „mások” követték el vagy helyeselték), bár mindenükből kiforgatták őket, már távolról sem olyan tehetetlenek, mint korábban (és ahogy ez persze ártatlan áldozatokhoz illenek). Immár nemcsak a hatóságok (a bíróságok, a rendőrség) nem viseltetnek ellenszenvvel irántuk, hanem sokszor ők használják ki gátlás nélkül a helyi hatalmakat... Az effajta „örségváltás” igencsak megbotránkoztat nem egy jótét lelket, akik hozzászórtak a zsidók alávetettségéhez. A „helycsere” képzelet újfajta antiszemita képet alakít ki a „fönt lévőkről”, amely idővel annál is megalapozottabbnak tűnik, hogy 1948-tól a megegyezéses demokrácia a kommunisták korlátlan hatalmának adja át helyét, akik szovjet típusú terrorrendszert vezetnek be. Ezt a - minden szempontból „idegen” - politikai rendszert könnyű a zsidók művének tulajdonítani, akiknek allogén, „a nemzeti szellemtől idegen” mivoltát eléggé megalapozta az előző évtizedek antiszemita propagandája. A helyzet újdonsága abban áll, hogy ennek az antiszemita érzületnek *már nem kell a múltra hivatkoznia* - e hivatkozások különben is gyanúsak vagy legalábbis illetlenek minősülnek a népirtás óta -, hogy sosem látott hitelességre, sőt legitimitásra tegyen szert, még azokban a körökben is, amelyek korábban nem adták át magukat zsidóellenes szenvedélyeknek. Ezt a hatalomról mint „zsidó uralomról” széles körben elterjedt képet olyan általánosításként, kivetítésként értelmezhetjük, amely nem szakad el teljesen a sztálini korszak valóságától. Annak a neheztelésnek a racionalizálásáról van szó, amelyet a Moszkvából irányított *nómenklatúrával* szemben éreznek a legtöbben, olyan racionalizációról, amely ideológiai koherenciájának megőrzéséhez figyelmen kívül hagyja a rendszer „zsidópolitikájának” minden ellentmondásos aspektusát. E képzetben érdemes megkülönböztetni az igazat a hamistól.

Először is föltűnően sok zsidó van jelen az apparátus felső szintjein, kezdve a csúcson lévő hírhedt „négyesfogattal” (köztük „a nép nagy vezére”, „Sztálin legjobb tanítványa”, a maga intézményesen kultivált karizmájával), de ugyanilyen sokan vannak a mindennapi terror ügynökei között: ilyenek a félelmetes politikai rendőrség káderei vagy a nagyvárosok nem kevésbé rettegett párttitkárai, a gazdaságirányítás, a nagy hatalmú bíróságok stb. káderei. Annak okai, hogy a zsidók a betöltendő posztok felé özönljenek, éppannyira nyilvánvalóak, mint amennyire összetettek. Sok fiatalnak, akik a haláltáborokból menekültek meg, az új állam szolgálata, különösen annak fegyveres erőiben, újfajta biztosítékot jelent az antiszemitizmus ellen: Az idősebbek számára a kommunista rendszer teszi egyáltalán lehetővé, hogy azokra a pályákra menjenek, amelyekről az elmúlt rendszer önkényesen megfosztotta őket. Különben egyesek egész „politikai tőkét” halmoztak föl a régi rendszer természetes ellenfeleként, s ezt immár sóvárgott hatalmi pozíciókra lehet váltani. Mindannyian fogékonyak a kommunista messianizmus misztikája iránt (amely megcsillogtatja egy megkülönböztetésektől mentes egalitárius társadalom álmát), és készek

arra, hogy bizalmat szavazzanak e társadalom kissé tökéletlen, bár a „fölszabadítók” dicsfényétől övezett sztálini kísérletének. Az efféle „érzelmi kommunizmus” kényszerítő ereje, egyfajta lidércnyomásos hamis tudatként, sokuknál gyakran fölébe kerekedik azoknak a brutális tapasztalatoknak, amelyek egyébként nemigen tennék lehetővé, hogy vakon higgyenek az effajta „daloló holnapokban”. Az, hogy az új rendszer elején nagy hiány van megbízható vezetőkben, mindenképpen azt eredményezi, hogy a túlélő zsidók válnak a nómenklatúra legfőbb tartalékává. Erre nemcsak minden próbát kiálló antifaszizmusuk a biztosíték, hanem történelmileg kialakult kollektív kompetenciájuk is, amire vállalatvezetökként, lapkiadókként, politikusként, értelmiségi diplomásokként stb. tettek szert, és amivel rendszerint fölülmúlják lehetséges vetélytársaikat, a „népi származású kádereket”.

Pedig az apparátusban elfoglalt helyeken kívül *a párt politikája semmi jót nem ígér a zsidóknak mint olyanoknak*, tehát mint egy sajátos társadalmi-szakmai struktúra bélyegét magán viselő csoportnak vagy mint azonos történelmi sorsú vallási vagy identitásbeli közösségnek.

Az, hogy a társadalmi mobilitás évszázados folyamata a nagyvárosokra és ezen belül is a fővárosra összpontosult, valamint az, hogy a *Shoah* véráldozatával végrehajtott tragikus szelekció a szegényebb és hagyományosabb beállítottságú vidéki, zsidóságot sújtotta inkább - e két nagy történelmi tényező egyaránt abba az irányba hat, hogy a túlélő zsidók egy minden addiginál „polgárabb” vagy elit jellegűbb társadalmi csoportot képezzenek. Ami egyértelmű azzal, hogy jó részük már kezdettől fogva deklasszációra ítéltetik a kommunista rendszerben. A nagyvállalatokat már 1946-ban kisajátítják, 1949-ben és 1950-ben a kicsikre kerül sor. Az erőltetett kollektivizálás különböző formái a kiskereskedelmet, a kézművességet, a magánpraxist folytató szabadfoglalkozásúakat is sújtják. A földbirtokok után a bérházakat is államosítják, egészen a villáig és a családi házakig. 1950 felé a vidéki kényszerlakóhelyekre vagy egészségtelen táborokba való kitelepítéssel sújtják számos nagy városi lakás bérlőjét. Sok régi, „osztályellenségnek” tekintett magas rangú hivatalnokot megfosztanak nyugdíjától, és nyomorra kárhoztatnak. E drákói intézkedéseket heves „burzsujellenes” propaganda kíséri. A vállalkozói szellemet (amely a „kizsákmányolást” szolgálja), a gazdasági érzéket („amely a harácsoló osztályokat jellemzi”) stb. a régi rendszer „csökevényeiként” denunciózzák. Bár ezek az akciók nem irányulnak közvetlenül a zsidók ellen, a táborok és a budapesti gettó egykori lakói annyira fölül vannak reprezentálva az áldozatok között, hogy az akciók számos családi meghasonlást idéznek elő: gyakran a fiúk rendelik el vagy hajtják végre az idősebb családtagjaik ellen irányuló intézkedéseket. A „burzsoázia”, „a burzsoá lelkület” vagy éppenséggel a „burzsoá származás” hisztérikus megbélyegzése - ami az apparátus sok fiatal káderét sújtja - újfajta *kompenzációs igényt* hív életre: ezek a káderek annál határozottabban vetik bele magukat föladataik ellátásába, hogy a lehető legtöbb „politikai tőkét” gyűjtsék össze, mivel származásuk miatt sebezhetőeknek tudják magukat... Mindenesetre, ha pontosan számba vennénk az „osztályellenségként” deklasszált, gazdaságilag tönkretett vagy üldözött zsidók tömegét, valószínűleg az derülne ki, hogy a magyarországi kommunizmusnak több volt a zsidó áldozata, mint a haszonélvezője.

A kép távolról sem válik kedvezőbbé, ha azt nézzük, hogy milyen sors jut a zsidóságnak mint egy öröklött identitás által meghatározott közösségnek. Kétségtelen, hogy a régimódi antiszemita megnyilvánulásokat már nem tűrik el. De buzgó cenzorok minden nyomát száműzik a közéletből a „kozmpolita” (azaz „zsidó”) magatartásnak. Az alkotmány által ünnepélyesen biztosított vallási és lelkiismereti szabadság nem akadályozza meg, hogy erőszakkal egyesítsék a három (valaha önálló) izraelita közösségi szervezetet, betiltással fölértő akadályokat gördítsenek a héber nyelv oktatása elé (a hivatalos rabbiképző kivételével), s az államvédelem ügynökei szörszálhálógaóan ellenőrizzék az istentisztelet tartókat, és átvegyék a közösség hivatalos vezetését. \$s ami még súlyosabb, az 1948-49-es

évek egybeesnek a szovjet politikában bekövetkező „anticionista” fordulattal. A cionista mozgalmak egykori káderei, amennyiben nem emigráltak, vagy nem helyezkedtek el idejében a kommunista apparátusban, s így kitarottak korábbi elkötelezettségük mellett, vad elnyomásnak teszik ki magukat. Igaz, a nagy cionista pert végül is nem rendezik meg Magyarországon (bár ennek előkészületei szednek néhány tucat áldozatot), valószínűleg azért, mert a Rajk-per kerül előtérbe. Mindamellet Budapesten is megtervezik annak a gyilkos eljárásnak a megfelelő másolatát, amely Leningrádban indul a „fehérblúzos gyilkosok” ellen (akik mind zsidók), és végrehajtják az ezzel kapcsolatos letartóztatásokat. Mégis, mindent egybevéve, Magyarországon nincsenek nyílt, hivatalosan támogatott és olyan széles körű antiszemita kampányok, mint amilyenekre a szovjet blokk más országaiban (nevezetesen Csehszlovákiában és Lengyelországban) kerül sor. Ennek oka talán abban rejlik, hogy egy ilyen vállalkozás a legfőbb vezetőket is érintené.

Persze nem arról van szó, hogy valamiféle „zsidó érzékenység” nyilvánulna meg ezeknél a leggyakrabban régóta teljesen „elzsidótlanodott” *apparátcsikoknál*. Azok, akik még nem jutottak volna el eddig, egy épp oly látványos, mint föltétlen semlegességet vagy távolságtartást erőltetnek magukra. A zsidó kádercsaládokban a gyerekeket gyakran nem tájékoztatják a származásukról, mint ahogy a tankönyvekben a népirtás témáját is besuvasztják a „fasiszta üzelmek” általános története alá, melynek áldozatai a lényegét illetően mindössze „antifasiszták” lettek volna. A közéletben valóságos tabu sújtja a zsidósággal kapcsolatos tényeket. Míg egy nemrégén készült bibliográfia szerint 1945-47 között évente több mint 300 publikáció jelent meg a *Shoahról*, 1949-1955 között ez a szám nem éri el... az 5-öt. Ami a zsidó kádereket illeti, hivataluk magával vonja az asszimilációs nyomás megkétszereződését. A kommunizmusba való belépésért az öröklött identitás teljes elfojtásával kell fizetni, mint ahogy minden más „partikuláris” hovatartozás fölszámolásával is. Ez valószínűleg csak alsó szinten okoz némelyeknél lelkiismereti válságot. „Fönt” a probléma inkább *egy megtagadott identitás politikai manipulálásába* ágyazódik. Egy (valószínűleg hamis) anekdota szerint a párt vezetője átíratta életrajzát, hogy kismemesi származásúnak tüntesse föl magát. Mindenesetre tény, hogy a hivatalos politikának messzemenően figyelembe kell vennie a moszkvai irányvonalat (amely a legrosszabb „imperialista szekértolók” közé sorolja a „cionistákat”), és nagy buzgalmat kell tanúsítania, hogy e téren a részrehajlás minden gyanúját eloszlassa Moszkvában. Ezzel egyidejűleg meg kell hazudtolnia a túlságosan „zsidó” rendszerről kialakult közkeletű képet, ám anélkül, hogy eltúlozná ezt, nehogy elidegenítsen egyeseket az apparátusban dolgozó leghívebb szövetségesei és cinkosai közül. E veszélyes gyakorlat egy olyan kompromisszum része; amelynek az új hatalmi rendszert fenyegető kockázatok csökkentése a célja. Magyarországon az anticionista hisztéria inkább mindenre ráhúzható jelszavakban nyilvánul meg, mint tényleges represszióban: az utóbbi arra korlátozódik, hogy néhány, a rendőrségi nyilvántartásokban szereplő cionista listavezetőt internálnak, míg másokat azért tartóztatnak le véletlenszerűen, mert kapcsolatban állnak az izraeli követséggel, vagy magánúton tanultak héberül... Igaz, hogy még a hírhedt Rajk-pörnek is -melynek három fő áldozata zsidó származású - vannak anticionista felhangjai. Ám a volt bel-, illetve külügyminiszternek és bajtársainak eltávolítása inkább az emigrációból hazatért és magas rangú zsidó káderek által uralt csoport győzelmét jelzi. Ehhez hasonlóan, ha igaz is, hogy 1949-50 felé a „népi származású káderek” előtérbe hozása a „burzsoá származású” (azaz „zsidó”) káderjelöltek között végrehajtott tisztogatáshoz hasonlít, az utóbbiak közül keveset távolítanak el ténylegesen, hacsak nem vádolhatják őket „kispolgári elhajlással” vagy más kommunizmussértő bűnökkel...

1956, avagy a túlkapasok nélküli forradalom és következményei

Láthatjuk, hogy a sztálini korszak mérlege is fölöttébb kétértelműnek és ellentmondásosnak bizonyult. E rendszer a maga emelkedő szakaszában valószínűleg megszerezte a túlélő zsidók többségének támogatását. Még akkor is, ha sokan szkeptikus vagy ironikus fölhangokkal fogadták el; ebben az esetben is „kisebbik rosszként”, és nem azzal a lelkes vaksággal, amely sok fiatalat jellemzett (akik a régi rendszerből csak ennek legutolsó szakaszát ismerték). Ám a kártyák nemsokára összekeverednek, főleg az 1953-as olvadással (ez Magyarországon Nagy Imre nevezetes és nagyon „revizionista” „júniusi programja”), amikor napvilágra kerül a sztálinista elnyomás és gazdasági pazarlás nagysága. Ahogy társaik, szüleik vagy barátaik - akik sokszor évekre eltűntek - hazatérnek az internálótáborokból, a kényszerlakhelyükről vagy a politikai rendőrség zárkáiból, sok zsidó - káderek és mások úgy érzi, hogy megszabadult korábbi elkötelezettségétől. Legmélyebb meggyőződéseikben megcsúfolva, készek visszakövetelni választási és cselekvési szabadságukat. Sokan a „demokratikus szocializmus” akkor még megvalósíthatónak látszó alternatívája felé fordulnak. Hála annak, hogy gyakran nagyon magas helyet foglalnak el a hierarchiában, illetve annak, hogy jelentékeny befolyásuk van a sajtóban és az alkotó értelmiség szervezeteiben (többek között a tekintélyes Írószövetségben), nemsokára a párton belüli ellenzék legaktívabb magját alkotják.

Az „emberi arcú szocializmusért” folytatott harcukban nyilván nincsenek egyedül. Más származású és kötöttségű káderek, valamint pártonkívüli értelmiségiek csatlakoznak hozzájuk. Cikkeiket és kiáltványait, amelyek a cenzúra enyhülésével kezdenek megjelenni, szétkapkodják, s ezek növelik befolyásukat. 1956 elején az egész egyetemi ifjúság megmozdul, hogy kövesse őket. E folyamatok készítik elő azt a *közös (nép)frontos harcot*, amely 1956 októberének-novemberének napjaiban megrendíti a kommunista rendszert. Azt mondhatjuk, hogy e forradalom épp oly nagy pillanata a zsidó-magyar szimbiózisnak, mint amilyen az 1848-es szabadságharc volt a liberalizmus századában, bár zsidó és nemzsidó főszereplői vagy résztvevői egészen másképpen élik át az eseményeket: sem a forradalmi sajtóban, sem a rádióban, sem a cenzúrától végre megszabadult közvélemény bármely más, bár oly fontos fórumán sem találni senkit a kortársak között, aki zsidók és nemzsidók közötti bármiféle érzelmi megosztottságról adna számot. A jelenkori Magyarország történetében először fordul elő, hogy *minden úgy történik mintha a „zsidókérdést” véglegesen meghaladták volna*. Úgy tűnik, hogy a közvélemény egy részének, meghatározó vagy éppenséggel nagyobb hányadának számára *véget ért a háború utáni nagy törés*.

Közelebbről vizsgálva a helyzet nem oly egyszerű, és nem is oly rózsás. Kétségtelen, hogy nagyítóval kell keresni azokat az antiszemita megnyilvánulásokat, amelyek akár a legkisebb nyilvánosságot is kapják a forradalom napjaiban. A megtorlás utáni hivatalos álláspontot tükröző kádárista *Fehér Könyv* szerzői nagy erőfeszítéseket tettek, hogy összesen 21(!) ilyen találjanak a sztálinista hatalom összeomlását és a tizenkét napig tartó tényleges hatalmi vákuumot kísérő több ezer egyéni és kollektív akció között. Egyébként e megnyilvánulások többségére az ország keleti, kevésbé fejlett és szórványos zsidó lakosságú vidékein kerül sor. Az ottani zsidóság egy része jónak látja, hogy Budapestre húzódjék vissza. Mindamellet nem kellene antiszemita megnyilvánulások ahhoz, hogy a zsidó közvélemény egy része félelemben élje át a forradalmat. Elég egy azokból a bosszúszomjas föliratokból, amelyeket izetlen tréfálkozók írtak föl a *grafittiktől* hemzsegő budapesti falakra, elég egy rosszindulatú szomszéd nem odavaló megjegyzése, egy megalapozatlan híresztelés a „zsidók összeírásáról”, egy horogkereszt, melyet egy nosztalgikus kisnyilas (aki nem mert volna nyilvánosan föllépni) firkantott föl egy ajtóra stb., hogy fölidézze 1944 még egészen friss kísértetét. A kompromittált zsidó káderek főleg, ha a gyűlölt politikai rendőrségben szolgáltak - joggal tarthatnak a népharagtól. A többiek, főleg a nyugdíjasok és a politikailag inaktívok számára (akik nagyon sokan vannak a népirtás próbájából rendkívül megöregedve

kikerült közösségben) a forradalmi anarchia, az utca hatalma, a „fölszabadító rendszer” brutális eltűnése egyaránt szorongásra ad okot.

A forradalom tehát lényegesen átrendezi a viszonyokat, de egyben újból meg is osztja a közvéleményt mind a zsidóknál, mind a nemzsidóknál. Egyfelől a megtorlás áldozatául eső vagy emigrációba kényszerülő zsidó értelmiségiek továbbra is ébren tartják és saját tevékenységükkel illusztrálják a népfrontos szellemet, amely összefoglalja az 1956-os ideológiai mozgalom és az utódrendszer ellen megszerveződő ellenállás lényegét. Minden addiginál nagyobb méretű kivándorlásra kerül sor. Ebben a zsidók nyilvánvalóan fölül vannak reprezentálva, mivel egyszerre menekülnek a sztálinista állam antiszemitizmusának különbözőképpen álcázott formái - főleg a rendszer cionizmusellenessége és „burzsujellenes” intoleranciája - elől, ama népi érzület elől, amelyet a kommunizmusnak a zsidókkal való azonosítása hallgatólagosan legitimált, végül pedig az ellenforradalmi megtorlás elől, tekintettel arra a kiemelkedő szerepre, amelyet volt zsidó káderek játszottak a fölkelésben. Másfelől számos régi káder visszakerül korábbi pozíciójába az újjászervezett és megreformált kádárista államban. Mások-anélkül, hogy egyetérténeek az utóbbiakkal - nem kevésbé fogadják megkönnyebbüléssel a törvényhez és a kommunista rendhez való visszatérést. Ez az ismeretlennel szemben egy olyan „kisebbik rossz”, amelyet már eléggé megismertek. Egy (igaz) anekdota az abszurd eszközeivel fejezi ki e lelkiállapot pregnánságát. Egy volt hébertanár, aki éveket töltött börtönben, pusztán azért, mert az ötvenes évek elején a szakmáját gyakorolta, a következőket jelenti ki, amikor a szovjet tankok bevonulnak a fővárosba: „Az oroszok másodszor mentették meg a budapesti zsidók életét”. Megint mások, akik - miután ismét megnyílnak a legális lehetőségek az *alijára* - Izraelbe távoznak, interjúkban és cikkekben fejezik ki csodálatukat a forradalmi események „tisztasága” iránt.

Am az átrendeződés azt is érinti, ahogyan a nemzsidó közvélemény kezeli a „zsidókérdést” a kommunizmus alatt. Az 1956-os népfront az ellenzék oldaláról, a sztálinizmus és a „zsidó uralom” keserű tapasztalata a hatalom oldaláról mély és messzemenő hatást gyakorol a zsidók és nemzsidók között kialakult kapcsolatokra a közvéleményformáló körökben.

A zsidósággal kapcsolatos tényeket hivatalosan továbbra is távol tartják a nyilvánosságtól, még ha nem csinálnak is belőlük teljes tabut, mint addig. Pedig az évek múltával a zsidósággal - csodával határos módon - fokról fokra helyreállnak a kollektív emlékezet működési mechanizmusai, amely a szépirodalomban, a művészetben, sőt - ha későn is - a hivatalos történetírásban tárgyiasul. Ez az átalakulás annak a következménye, hogy a szimbolikus kultúra széles területeit depolitizálják. Azt mondják, hogy a megreformált párt vezetője érzéketlen marad a „zsidókérdés” iránt, azaz nem fogadja el, hogy ezt politikai döntések alátámasztására használják. Tény, hogy többé nem állnak zsidók a párt- vagy állami vezetés előterében, talán csak egy kivételtől eltekintve, amely egy időszakban a kulturális tárcát érinti; ezt sokáig egy zsidó származású, mérsékelt kádárista foglalja el. Ami a többiekkel illeti, a zsidó káderek néha jelentős pozíciókat őriznek meg a közigazgatás döntési központjaiban. Jelenlétük különösen a sajtóban (főleg a televízióban), a nemzetközi gazdasági kapcsolatokkal foglalkozó intézményekben, a húzóágazatok irányításában, a kulturális életben és a tudományos kutatás bizonyos területein marad föltűnő. *Mutatis mutandis*, és megfelelően annak a politikának, amely immár összehasonlíthatatlanul pragmatikusabb, mint az ötvenes években, a hatalom inkább arra törekszik, hogy e téren is minimálisra csökkentse a lehetséges súrlódási felületeket. Semmilyen nyilvános antiszemita megnyilvánulást nem tűrnek meg, de a zsidó köröket (akár a Talmud tanulmányozásáról, hébertanulásról vagy egyszerű „együttlétről” van szó) épp oly szigorúan ellenőrzik és nyomják el adott esetben, mint minden más spontán vagy nem engedélyezett csoportosulást. Bár mintegy külpolitikai illendőségből - hivatalosan elítélik a cionizmust, a rendszer nemigen akadályozza az Izraelbe való kivándorlást. A szovjet blokkhoz tartozó országok közül

Magyarország elsőként tesz gesztusokat a zsidó állam felé, és a nyolcvanas években is elsőként siet fokozatosan helyreállítani a kétoldalú kapcsolatokat (márcsak azért is, hogy jó benyomást tegyen a nyugati hitelezőkre...).

Mégis, ez az óvatos és kiegyensúlyozott hivatalos politika kevésbé befolyásolja a zsidóság és a többségi társadalom közötti kapcsolatok alakulását. Egy sor új tényező jelenik meg ezen a területen, amely egyre bonyolultabbá válik: a frontok összekuszálódnak és egymást keresztezik, hogy azután a jelenlegi helyzethez vezessenek.

Az apparátus zsidó tagjai, akik egészében véve gyöngébb pozícióban vannak a kádárista államban, mint annak előtte, akiket néha név szerint is felelőssé tesznek a sztálinista katasztrófáért, és akiket sokszor kollektívan leszavaznak vagy meggyanúsítanak, a korábbinál is jobban törekszenek arra, hogy kollektívan védjék meg magukat; akár úgy, hogy együttesen állnak ki egy politikai döntés, személyiség vagy intézmény mellett, akár pedig úgy, hogy ideológiai-szakmai *lobbykat* hoznak létre bizonyos tevékenységi területeken. Bár az ilyen kollektív akciók ritkán befolyásolják a nagy politikai döntéseket, néha jelentős szerepet játszanak a kutatási területek, a gazdasági szektorok vagy a kulturális intézmények belső rétegződésében. A „zsidó” és „nemzsidó” lobbyk - ezek az elnevezések sokszor maguk is inkább jelképesek, mint empirikusak, mivel olyan csoportokat állítanak szembe egymással, amelyekben zsidók, illetve nemzsidók adják meg az alaphangot - az esetek legnagyobb részében a hatalomtól messze eső területeken kerülnek szembe egymással, mint X egyetem alkalmazott matematikai tanszéke, a történelemtudományok vagy a társadalomtudományok műhelyei, stb. Mindamellett e szellemi vagy tudományos terepen folyó lobby harcok néha a szakmai körök meghaladó visszhangot váltanak ki, mivel „magasabb” érdekeket is érintenek. Bár általában a szigorúan szakmai érdekek (állások, hitelek, kutatási könnyítések, hivatalos publikálási lehetőségek) a döntőek; a nyugati modellekkel kapcsolatos állásfoglalások, a befolyásos nyugati szervekkel fönntartott kapcsolatok, a kutatók képviselte irányzatok „korszerű”, haladó vagy retrográd jellege stb. szintén szerepet játszanak az ilyen konfliktushelyzetekben.

Márpedig rendszerint a „zsidó” lobbyk harcolnak a „nyitásért”, a „modern” vagy „liberális” opciókért, amelyek - és itt ez a lényeges általában a nyugati befolyás bélyegét viselik magukon. A szó széles értelmében vett ideológiai mező átrendeződésében - amit a rendszer fejlődése tesz lehetővé - a Nyugathoz való pozitív viszony egyre inkább a „korszerűség” általános mércéjévé válik ismét, a hetvenes vagy nyolcvanas évek kontextusában pedig magának a heterodoxiának a kútfejévé, szemben a marxista-kommunista ortodoxiával. Nyilván részletesebb elemzésre lenne szükség ahhoz, hogy e keretben kijelöljük a „zsidó lobbyk” pontos helyét. Ám az alapösszefüggések világosaknak tűnnek, és a nómenklatúra meg az értelmiségi körök „zsidó” csoportjainak tulajdonítható kollektív kompetenciákban és képességekben találják meg szociológiai alapjukat. Ezek - néha nyilvánvaló módon - a régi rendszer örökségére vezethetőek vissza. Az új zsidó káderek nemcsak, hogy több nemzedék óta művelt és magasán iskolázott osztályokhoz tartoznak (amelyek egyébként továbbra is tudnak vagy újra tanulnak idegen nyelveket), hanem - a népiirtást megelőző vagy követő tömeges kivándorlási hullámok következtében - sokkal több nyugat-európai vagy amerikai kapcsolattal, összekötöttséggel is bírnak. Mi több, ahogy a rendszer ideológiai szorítása fölenged, és olyan mutatós homlokzattá válik, amely mögött már valóságos polgárosodási és életmód-korszerűsödési folyamatok is végbemennek - és e fejlődés nagyon fölgyorsul a nyolcvanas években-, mindaz a szellemi, erkölcsi és gazdasági tőke rehabilitálódik, amelyet a sztálini évtizedben „kozropolitaként” bélyegeztek meg. E folyamatok messzemenően érintik a régi zsidó polgárságot és értelmiséget, hiszen annak idején ők testesítették meg a legtipikusabban e tőkét, és megöregedett tagjaik vagy leszármazottaik továbbra is benépesítik a „zsidó lobbykat”, illetve képviselik a hanyatló, modernizáció-hiányban szenvedő rendszer más közvélemény formáló erőit. Ami

gyakorlatilag annyit tesz, hogy öröklött vagy visszaszerzett kompetenciái és képességei révén sok zsidó származású káder, értelmiségi vagy szakértő *rendkívüli aktivitást fejt ki a rendszer megreformálásában*, mind a párt reformszármájában, mind az ellenzék soraiban.

Ezt az elemzést ugyanis, bármily rövidre fogtuk is (hely hiányában), ki kell egészítenünk annak vizsgálatával, hogy számos zsidó káder miként tesz szert újfajta tekintélyre az apparátusban a szakértelme révén; illetve azzal, hogy - főleg fiatalabb - társaik nem elhanyagolható hányada miként vonul ellenzékbe.

1956 után a zsidó káderek tipikus pályafutása már nemcsak „politikai tőkékön” alapul a szakértelmük rovására (mint a táborkból megmenekültek nagy részénél, akik túl fiatalok voltak ahhoz, hogy jelentős szellemi vagy gyakorlati tudásra tegyenek szert). Immár mindkettőt be kell vetniök, hogy sikert érjenek el - ez egyébként nyíltan megfogalmazódik a kádári társadalomkonceptióban, amely nagyobb súlyt fektet a meritokráciára, mint a szocialista egalitarizmusra. Márpedig a zsidó káderek általában jobban föl vannak készülve arra, hogy átálljanak a szakértő vagy a tudományos kutató szerepére, mint népi származású társaik, hála családi, kulturális örökségüknek vagy formális és informális képzettségi szintjüknek (amelyben a nyelvi kultúra megint csak nagy szerepet játszik). Az átállási képesség függvényében ismét átrendeződnek az apparátus különböző szintjei, főleg azok a területek, ahol a zsidó káderek jelenléte a legerősebb (mint a tudományos intézményekben, a tömegkommunikációs eszközökben stb.). Szakmai tekintélye révén számos zsidó káder válik képessé arra, hogy irányító szerephez jusson a reformmozgalmakban, és a nyugatias modernizáció felé orientálja ezeket - ami azután sokszor hozzájárul ahhoz, hogy az apparátuson belül is megerősödjék a pozíciójuk, s egyben újfajta legitimitásra tegyenek szert a szakmai közösségükben. E szakértők egy részének végül sikerül megszakítania az apparátussal való kapcsolatát és ellenzékbe vonulnia, vagy legalábbis elismert szakértőként részt vennie az átmenet intellektuális föladatainak megoldásában.

Ám más módja is van annak, hogy a rendszer régi zsidó káderei vagy szimpatizánsai szerepet cseréljenek. Ez inkább a fiatalok esetében tipikus, akik sokszor maguk is káderek fiai. A csalódott zsidó káderek szakításának nagy hulláma - mint láttuk - 1956-ban volt. A forradalmi napok népfrontos közössége egy pillanatra sem szűnt meg a börtönökben (ahol a hatvanas évekig a túlélő szereplők találkoztak), a volt politikai foglyok baráti köreiben, a szakmai szolidaritás fórumain, majd a nyolcvanas évek jobban kikristályosodó ellenzéki mozgalmaiban. Ám ezekhez - főleg a Prágai Tavasz elfojtását és a magyar gazdasági reform kifulladását követő években - egyre nagyobb számban csatlakoznak a felnövő nemzedékek tagjai, még akkor is, ha szüleik sokszor továbbra is fontos funkciókat töltenek be az apparátusban. Az 1945 után született reményteljes fiatal káderek, akiken kevésbé hagyott nyomot az üldöztetés traumája, és akiket ezért kevésbé mozgatnak a „fölszabadító” rendszerhez való csatlakozás reflexei (főleg 1956 után, amely, hacsak a bebörtönzött, üldözött vagy emigrációba kényszerített rokonok vagy barátok közvetítésével is, egy közvetlenebbül átélt traumát hozott sokuknak) kevésbé hajlandók elfogadni az alapvető *megalkuvásokkal* járó nagy kádári *alkut*. Ők hozzák létre a rendszerrel való politikai szembenállás legkeményebb magjait. E szembenállás a hetvenes években szerveződik „magánegyetemek” és vitakörök formájában, hogy azután a nyolcvanas években virágzó szamizdat-publikációkban, tiltakozó aláírások gyűjtésében, majd tüntetésekben nyilvánuljon meg, sokszor a lengyelországi és a csehszlovákiai párhuzamos mozgalmak támogatására vagy éppenséggel ezekkel összekapcsolódva. Ők adják a városi értelmiségben erősen meggyökerezett és az 1989-es rendszerváltozás révén megjelenő fő ellenzéki pártnak, a Szabad Demokraták Szövetségének vitathatatlan vezetőit és gondolkodó főit.

Epilógus és új indulás: a történelmi kör bezárulása vagy új útkereszteződés?

Ez az egészen újkeletű fejlődés, amely szemünk előtt folytatódik, olyan folyamatként értelmezhető - és ez lesz következtetésem lényege -, amelynek végén *a történelmi szereplők újra egymásra találnak*. Azt mondhatjuk, hogy a zsidóságnak a kialakulóban lévő posztkommunista magyar társadalomban elfoglalt helyét azzal lehet összehasonlítani, amelyet akkor foglalhatott volna el, ha a 19. században megindult liberális modernizációs és szekularizációs folyamatot nem térítették volna el 1919-ben, illetve nem szakították volna meg véglegesen az intézményesített antiszemitizmussal, az üldözésekkel és a szovjet típusú rendszerrel. Az elmúlt években újra megindult fejlődésben ugyanis (amely az 1956-ban létrejött népfront meghosszabbításában helyezkedik el) ugyanolyan mély *érdekközösség* alakult ki újra a közvélemény zsidó és nemzsidó származású vagy kötődésű részei közt, mint amilyenre az asszimilációs társadalmi szerződés szolgáltatott példát a liberális korszakban.

Persze, a történelmi analógiákat mindig megfontolt gyanakvással kell fogadni. A liberális zsidó-magyar megértés egy olyan súlyos kiegyensúlyozatlanságon alapult, amely a nemesség abszolút politikai hegemoniájából eredt (miközben a zsidó polgárság és értelmiség a modern gazdasági tevékenységek területén töltött be - a vetélytársak gyöngesége miatt legalábbis potenciális - uralkodó szerepet), nem beszélve arról, hogy a zsidó közösség többségének elmagyarosodása és társadalmi beilleszkedése nem fejeződött be. A liberális szerződés tehát olyan felek között jött létre, amelyek között még nagy egyenlőtlenség uralkodott, és amelyek még eléggé távol álltak egymástól a társadalmi térben.

A jelenlegi helyzet egészen más, mégpedig egy sor történelmi okból, amelyeket itt csak jelezhetünk. Először is a zsidó népesség nagyon összezsugorodott a *Shoah* és az egymást követő kivándorlási hullámok miatt. Még akadémikus föltevésként sem fogadhatjuk el, hogy a lakosság kevesebb mint 1%-aként alternatív elitte tolhatná föl magát, vagy számbeli fölényre tehetne szert az uralkodó osztályban. Ez igaz, már régóta - annál is inkább kizárt, mivel immár teljességgel hiányoznak egy ilyen eshetőség etnikai vagy identitásbeli föltételei. Bár identitás-mozgalmak a mai magyar zsidóságban is kibontakoznak, ez éppen olyan *asszimiláció utáni* jelenség, mint a hasonló nyugat-európai mozgalmak: nemcsak, hogy nem mond ellent a tényleges asszimilációnak (amely mind „objektív” - nyelvi, kulturális vagy politikai - szempontból, mind az öntudat vagy az uralkodó kollektív önmeghatározás szempontjából épp oly teljes a magyarországi zsidóknál, mint akár Franciaországban), hanem éppenséggel az a helyzet, hogy e mozgalmak csak gazdagítják, sajátos színnel dúsítják a nemzeti „meggyökerezettség” tudatát. A mai magyar zsidótudat tehát ahelyett, hogy elfoglalná a magyar identitás helyét, kiegészíti azt, hogy pozitívan árnyalja. Ugyanakkor az is igaz, hogy e mozgalmakban nemigen vesznek részt széles zsidó körök, különösen nem a legpolitizáltabbak közül. Bárhogy viszonyuljanak is e körök a zsidósághoz, az ébredési mozgalmak csak kevéssé vagy egyáltalán nem befolyásolják politikai vagy állampolgári kötelezettség-vállalásukat, természetesen azoknak az eseteknek a kivételével, amikor kimondottan fajgyűlölő akcióknak kell útját állni.

Ám a döntő tényező azokban a változásokban rejlik, amelyeken a nemzsidó körök estek át. Az egész magyar társadalomnak a korábnál szélesebb rétegei - amelyeket semmiképp sem lehet sommás szociológiai fogalmakkal leírni - „haladták meg” a „zsidóproblémát”, a nyugati országok nagy demokratikus pártjaihoz vagy tömegszervezeteihez hasonlóan. Ezt csattanósan bizonyították az első szabad választások. A legutóbbi választási hadjárat során elég nyílt antiszemita kitételektől tarkított alattomos agitáció folyt a két liberális párt (a szabad és a fiatal demokraták) ellen, amelyeknek sok zsidó vezetőjük és hívük van. E manőver azonban minden várakozást fölülmúló kudarcot szenvedett. A két „zsidó pártként” aposztrofált szervezet a szavazatoknak nem kevesebb mint 30 %-át kapta... Mi több, ha figyelembe vesszük, hogy az a két párt, amely a kommunista hatalom egyetlen pártjának a kettészakadásából született, és amelyet e címen sokan összekapcsoltak a „zsidó uralommal”, a szavazatok mintegy 15%-át gyűjtötte össze, azt mondhatjuk, hogy *a választók közel fele*

olyan pártokra szavazott, amelyek az ezekben tevékenykedő vagy velük szimpatizáló zsidók súlyáról is ismertek voltak (és amelyeket nemegyszer ilyenekként ítélték meg ellenfeleik).

Ebből az elemzésből azt a következtetést is levonhatnánk, hogy a magyar politikai mező jelenlegi megosztottsága a „zsidókérdésre” vezethető vissza. Úgy vélem, hogy ezt az értelmezést határozottan el kell vetnünk, mégpedig annak ellenére, hogy a jelenlegi kormánykoalíció pártjainak *egyes csoportjai* többé-kevésbé nyíltan antiszemita kitételekhez folyamodnak propagandájukban. Az, hogy ilyen hangok hallatszanak és nyilvánosságot kapnak, magától értődik egy olyan társadalomban, amelyben - mint ahogy sok nyugati demokráciában is - erős hagyománya van az antiszemitizmusnak (vagyis vannak antiszemiták, akik most már szóhoz jutnak a sajtóban). Ez annál is kevésbé meglepő, mivel annak az ideológiának az *egyik* lényeges eleme, amelyre a kormánypárt hivatkozik - és amelyet a népi írók *egy része* dolgozott ki a harmincas-negyvenes években - nemcsak polgár-, város- és Nyugat-ellenes, hanem - inkább közvetve völkisch típusú faji motívumokat is foglalt magában, amelyek épp annyira fejeződtek ki egy antiallogén (és akkor főleg németellenes) idegengyűlöletben, mint az antiszemitizmusban... Itt nagyon pontosan kell fogalmaznunk. Ha a jelenlegi kormánypárt jónak látta, hogy többé-kevésbé leplezett antiszemita érveket használjon a döntő jelentőségű választási hadjárat végén, ezt nyilvánvalóan téves taktikai megfontolásokból tette. A párt uralkodó véleményáramlata nem látszik antiszemitának. E párthoz zsidó személyiségek is csatlakoztak - akik egyszerű „alibi-zsidóknak” is tűnhetnének, ha nem egy egész áramlatát képviselnék annak a magyar *nacionalista* hagyománynak, amely a 19. századig megy vissza a magyar zsidóságban (és amelynek vezető figurái még a népi írók mozgalmában is részt vettek). Mi több, ez a kormány az utolsó reformkommunista kabinet politikájának folytatásaként (e kabinetnek a jelenlegi miniszterelnök pártja egy időben a közeli szövetségese volt) az egyik gesztust a másik után teszi a zsidó közösség felé (ezek a *Shoah* óta vártak magukra). Nemcsak azért, mert le akarja mosni magáról az antiszemitizmus gyanúját. Az átmeneti parlament külön törvényben emlékezett meg a magyarországi zsidóüldözésekről, és emlékművet állított Raoul Wallenbergnek, a boldog emlékezetű 1944-es svéd konzulnak, a szabad választások, eredményeképpen megalakult kormány feje pedig nemrég avatta föl a nagy budapesti zsinagóga kertjében a mártírok nemzeti emlékművét. Ha előfordul is, hogy antiszemita hangok kavarnak botrányt a kormánykoalíció pártjaiban, biztos, hogy ezek kisebbségi hangok, amelyek a többség képviselőinek hallgatolagos és zavart elutasításába ütköznek.

Ezért hamis és valószínűleg igazságtalan volna, ha a jelenlegi politikai sakkárta két nagy táborát zsidóbarát, illetve zsidóellenes táborokként állítanánk szembe egymással. Ez nem jelenti azt, hogy a zsidósághoz és az ahhoz való viszony, amit a zsidók képviseltek a jelenkori magyar történelemben, ne lenne az ideológiai megosztottság egyik látható vagy éppenséggel lényeges sarkköve. A két tábor különböző opciói nemcsak hogy egymástól elég radikálisan eltérő ideológiai és értékfogékonyságokat takarnak - a nacionalista, vallásos vagy világi, jakobinus vagy angolszász típusú liberális stb. értékek nagyon változó vegyítési arányával -, hanem, ami döntőbb, *egymással élesen szembenálló történelmi hivatkozásokat* is: az egyik oldalon csak a liberalizmus és nyugatra nyitás nagy pillanatait tartják számon a múltból, míg a másik oldalon a háború előtti tekintélyelvű - de „keresztény” - rendszer kissé retusált képét is megpróbálják belefoglalni a vállalt örökségbe. Mi több, a két opció eltérő társadalom-koncepciókat rejt magában: az egyik oldalon főntartások nélkül elfogadják a nyugati demokráciák kínálta fejlődési modellt, a másik oldalon pedig főntartják a „harmadik úttal” kapcsolatos elképzeléseket. Márpedig minden eltérő vagy antagonistikus elemet vissza lehet vezetni arra a fő társadalmi funkcióra, amelyet a zsidóság mindvégig betöltött a régi rendszerben, mint azoknak az erőknek a nélkülözhetetlen alkotórésze, amelyek a modernizáció liberális - „polgári”, demokratikus, világi és nyugati - útja felé terelték az országot, különösen nagy súlyt fektetve a hűbéri maradványok fölszámolására, nevezetesen

az állam és az egyházak szétválasztására, a felekezeti semlegességre és az elitek „meritokratikus” alapon történő kiválasztására. E szélesebb összefüggésben tehát - vagyis jóval túl az antiszemitizmuson, ami a zsidóság magyarországi jelenlétének megkérdőjelezését jelentené, és amit tulajdonképpen egyetlen politikus sem merne vállalni - a zsidósághoz való viszony mégiscsak a jelenlegi ideológiai megosztottság egyik fő forrása.

E konkrétan megjelenő megosztottságtól függetlenül két másik dimenzióban is megnyilvánul Magyarországon a zsidók és nemzsidók közötti kapcsolatok problematikussága. Az egyik dimenzió specifikusabban társadalmi-gazdasági, a másik pedig társadalom-lélektani.

Társadalmi-gazdasági síkon (mint néhány más területen is) a kommunista rendszer mérlege távolról sem olyan negatív, mint ahogy azt szívesen elhítetik pusztán a nyers indikátorokra támaszkodva, mint amilyen az adósságszint vagy az ipar alacsony hatékonysága. A valóságban azzal, hogy szorosabb gazdasági kapcsolatok épültek ki a legfejlettebb országokkal (e kapcsolatok többek közt szakértőcseréket, technológiavételt és külföldi tőkebefektetéseket foglaltak magukban), majd azzal, hogy ténylegesen is liberalizálódott a hazai gazdaság amennyiben a kézművesség, a kereskedelem és a szolgáltatások terén széles magán- és szövetkezeti szektor fejlődött ki (az utóbbi sokszor csak álcázott magánszektor) -, végül pedig azzal, hogy a hiánygazdaság gyorsan kibontakoztatta a második vagy harmadik gazdaságot - az ország nemcsak hogy elindult a gyors modernizáció útján, hanem az *álcázott polgárosodás* egy eladdig ismeretlen modelljét is megvalósította. Ha összeadnánk ama javak és szolgáltatások súlyát, amelyek a magánkezdeményezés révén jöttek létre az elmúlt években, az eredmény nyilván nem haladná meg azt a forgalmat, amelyet az államosítások előtti nemzetgazdaságban ért el a magánszektor, de valószínűleg azt mutatná, hogy *most arányosan jóval több egyéni vállalkozó van, mint valaha*. Az ország tehát visszatért egy végül is kapitalista típusú modernizációs módhoz, még akkor is, ha ez - ama kényszerek miatt, amelyek a 19. századi történelmi kezdeteinél éppúgy körülvették, mint most - első megközelítésben „vad kapitalizmusnak” tetszhet. Mindenesetre tudjuk, hogy e fejlődési modellt elsősorban a zsidó polgárság honosította meg Magyarországon. Hogy kiaknázzuk a történelmi analógiát, még ama szakmai tilalmakra és korporatista megszorításokra is utalhatunk, amelyek az emancipáció előtt meghatározták a zsidó polgárság kialakulását: azok a korlátok, amelyeket a kései kommunista rendszer állított a vállalkozói szellem kapitalisztikus gyakorlatának útjába, tulajdonképpen nem tértek el túlságosan ezektől. E korlátozásoknak azonos *kompenszatórikus viselkedéseket* kellett kialakítaniuk, akár a racionális számításban nyilvánultak meg ezek, akár a piacokra vonatkozó információöbblletben, akár az önkizsákmányolás mértékében, akár pedig az ügyeskedés vagy éppenséggel a hatósági nyomás könnyítését célzó csalás iránti érzékben - ezek mind olyan erények és bűnök, amelyeket annak idején az iparosítás zsidó úttörőinek tulajdonítottak... Minden úgy történik, mintha - paradox módon egy olyan páratlan újrarátegződési folyamatnak a következtében, amely a kommunizmus évtizedei alatt ment végbe - az egész magyar társadalom elindult volna azon az úton, amelyet itt, sommásan ugyan, de joggal minősíthetünk *zsidó fejlődési útnak*. Ehhez azonban hozzá kell tennünk, hogy - a magyar történelemben először - *zsidók és nemzsidók ugyanabban a helyzetben találják magukat* az új társadalmi-gazdasági esélyek, veszélyek és kényszerek előtt. Ha úgy tetszik, abból a szempontból, hogy mennyire használhatja ki a gazdasági modernizáció lehetőségeit, az egész magyar társadalom „elzsidósodott”.

Hogy megértsük e fejlődést, föl kell idéznünk a kommunizmus égisze alatt bekövetkezett társadalmi-gazdasági átrétegződés legfontosabb tényeit. A rendszer azzal kezdte, hogy eltávolította az inaktív, járadékukból vagy tulajdonukból élő osztályokat, minden szektorban proletárokká vagy alkalmazottakká süllyesztette az „önállókat”, „munkaközösségi tagokká” vagy káderekké változtatta a szabadfoglalkozásúakat, és legfőképpen nagy paraszti

tömegeket irányított át a városi gazdaságba a maga erőltetett iparosítási programjával: a parasztság a háború előtti aktív lakosságnak mintegy felét tette ki. Így a rendszernek - erőszakos eszközökkel - már kezdetben sikerült minden olyan, az uralkodó terminológia szerint „feudális” vagy „feudálkapitalista” eredetű merevséget eltörölnie, amely addig gátolta az iparosítási folyamat meggyorsítását. (E merevségek éppúgy megnyilvánultak a javak és a termelési eszközök megosztásában, mint a „rétegmentálisokban”). A társadalom mozgósításának programja egyaránt érintette a férfiakat és a nőket (az utóbbiak azelőtt kevesen voltak aktívak), és két egymást kiegészítő tervet foglalt magában: nagymértékű szakképzést és széles körű mennyiségi urbanizációt. A társadalmi-gazdasági téren érvényesülő gigantikus deklasszálódási és újraretegződési folyamatokat, mint tudjuk, az életszínvonal és az életmódok lefelé irányuló nivellálása, dühödt indoktrináció és az összes társadalmi réteg politikai autonómiájának megszűnésével járó ideológiai igazodás kísérte. Ami minket most érdekel, az az, hogy - ha eltekintünk attól, hogy *az azonos osztályból* származó emberek is különböző esélyekkel kerülhettek be a hatalmi apparátusba (ami az első időkben minden bizonnyal *a zsidóknak kedvezett*) - a folyamat többi része inkább *a zsidók rovására ment végbe* (a deklasszálódás veszélyét tekintve), mivel eredeti osztályprofiljuk sokkal „polgárabb” volt. Így bármennyire más volt is a „fölszabadító” rendszerhez fűződő „érzelmi” viszonyuk, annak a társadalmi-gazdasági helyzetnek a szempontjából, amibe kerültek, az első kommunista szakasz végén zsidók és nemzsidók végül is ugyanabban az öntőformában és ugyanolyan kényszerek között találták magukat.

E helyzet nem változott meg alapvetően 1956 után. Zsidók és nemzsidók annál is inkább ugyanazokkal az adottságokkal találják szemben magukat, mivel - annak következtében, hogy sok zsidó káder vett részt a forradalomban (és ezt követőleg számos „népi kádert” sikerült beoltani az apparátusba) - az a korszak, amikor a zsidók könnyebben jutottak magas állásokhoz, lezárult (még akkor is, ha sok régi káder megőrizte pozícióját), és az ellenforradalmi megtorláshoz kapcsolódó deklasszálódás épp annyira - vagy jobban - sújtotta a zsidókat, mint az ugyanilyen elkötelezettségű nemzsidókat. Ugyanakkor a zsidó csoportok immár a többihez teljesen hasonlóan húznak hasznot az új polgárosodási lehetőségekből, melyekhez a rendszer a hetvenes években kezdi juttatni a lakosságot.

Ez azt jelenti, hogy a társadalmi-gazdasági erőviszonyokban már semmilyen kiegyensúlyozatlanság nincs zsidók és nemzsidók között, a régi rendszerrel ellentétben. Az elmúlt negyven évben végbement nivellálódási, deklasszálódási és újraretegződési folyamatok alaposan összekuszálták a tényleges esélykülönbségeken alapuló mobilitási pályákat, amelyek korábban (Erdei Ferenc kifejezésével élve) a magyar vezető rétegek keltős struktúrájának kialakulásához vezettek, szembeállítva egymással a magángazdaság versenypiacait, amelyeket a zsidók uraltak, a közszolgálat, amely a nemzsidóknak volt főntartva. Egy elmélyült kutatás ma már minden bizonnyal arra az eredményre vezetne, hogy a zsidószármazásúak semmilyen tekintetben nincsenek számottevően fölültreprezentálva az új vállalkozók között, holott a II. világháború előtt e csoport többségét alkották. A magyar társadalom társadalmi-szakmai megosztottságában *már nem lehet érvényes zsidóellenes érveket vagy ürügyeket találni*, mint ahogy korábban lehetett.

Ám itt is meg kell fogalmaznunk bizonyos főntartásokat. Van valami igazság azokban a népi „szemrehányásokban”, hogy a zsidók „mindenütt ott vannak” azoknak a csoportoknak az egy részében, amelyeket a legláthatóbb szociális eliteknek szokás tekinteni: a gazdasági és a tudományos szakértők, a televízió munkatársai, a külkereskedők között. Ez az igazság egy kettős folyamaton alapul, anélkül, hogy ellentmondana a sikeresélyek (és a deklasszálódási veszélyek) nagyfokú kiegyenlítődésére vonatkozó korábbi megállapításnak. Először is, amikor a fölfelé irányuló mobilitás kollektív formában valósul meg - és 1956 óta a magyar társadalom szektorainak többségénél erről volt szó -, minden csoport és réteg az addig elért szintről lép tovább. A zsidó közösség, amely már eleve „polgárabb” volt, és több kulturális

tökével rendelkezett (a már korábban meglévő relatív fölülszociálisága miatt még egyazon társadalmi osztályon belül is), a többihez hasonlóan úgy járhatta végig a társadalmi-gazdasági hierarchiák lépcsőfokait, hogy -a legmagasabb statisztikai valószínűséget tekintve - a nemzsidókhöz képest továbbra is *valamivel több esélye* volt az elit-pozíciók elfoglalására. Másodsor pedig, abban a tiszta versenyhelyzetben, amely a kommunista rendszer „meritokratikus” fejlődésével egyre jobban megvalósult, a zsidóság ismét fölhasználhatott egy sor kollektívan öröklött vagy visszaszerzett, egyébként nagyon különböző természetű kompetenciát és képességet (mint az idegen nyelvi kultúra, az információ-többlet, a fogalmazási készség, az önreflexió és a társadalmi különbségek iránti fogékonyság, általában a társadalmi térben való tájékozódási készség), amelyek minden időben a sajtó, a kulturális ipar, a vezetés, a bankszakma, a külkereskedelem stb. felé irányították a zsidó származásúak jelentős részét. Ez néha azt eredményezte, hogy bizonyos magas szintű specializációt követelő állásokban valóban zsidók összpontosultak. Nem zárhatjuk ki, hogy néha érdekszövetségek, lobbyk és más önkéntes társulások is közrejátszottak a néhány jól látható elitszektorban észlelhető „zsidótöbbletnek” a kialakulásában. Ez azonban semmiképpen sem hasonlítható ahhoz a „kettős osztályszerkezethez”, amely a régi rendszert jellemezte.

E jelenségek már csak nyíltan voluntarista (vagy rosszindulatú) racionalizációkkal táplálhatnak zsidóellenes érzelmeket. A zsidók annak ellenére, hogy osztályszerkezetük valóban átment egy fölfelé irányuló átalakuláson (amennyiben osztoztak az ország gazdasági fejlődését kísérő „strukturális” mobilitás gyümölcseiben) - már egyetlen társadalmi szektorban vagy alszektorban sem képviselnek uralkodó vagy monopolisztikus többséget, avagy olyat, amely ilyenné válhatna. A kommunista átrétegződés a legkevésbé sem nivellálta a magyar társadalmat a kommunista utópia értelmében, *de eltüntette az antiszemita propaganda legfőbb szociológiai-gazdasági referenciáit*. Azt jelentené ez, hogy Magyarországon az antiszemitizmus teljesen elvesztette társadalmi bázisát? Erre a kérdésre óvatos igennel lehet válaszolni. A fejlődés eléggé átalakította és összekuszálta a társadalmi különbségek rendszerét ahhoz, hogy az antiszemitizmus ne támaszkodhassék többé valamelyest is tartalmaz gazdasági-társadalmi érvekre.

Eszerint az antiszemita megnyilvánulásoknak ritkulniuk kellene a mai Magyarországon - miközben megsokszorozódnak -, és a zsidóknak - miközben a bizonytalanság veszélyét vagy éppenséggel annak tényleges növekedését érzik - meg kellene nyugodniuk egy őket is érintő nemzeti közmegegyezésben.

Tanulmányom bevezetése fölment az alól, hogy pozitív megoldást próbáljak adni erre a paradoxonra. A zsidóellenes cselekedeteknek (amelyek eddig majdnem kizárólag szóbeliek vagy jelképesek voltak) nincs szükségük létokra, hogy gyakoribbá váljanak egy erős antiszemita hagyományú országban. Egyébként az, hogy milyen korlátokba ütköznek, már kiderült a politikai mező elemzéséből: ebből a szempontból a magyarországi helyzet nem áll távol a nyugati demokráciákban fennállótól. Pedig az antiszemitizmus létezik, és nem szabad kisebbitenünk a jelentőségét. Még akkor sem, ha az, hogy megszűnt a cenzúra (amely pusztán a kifejeződését és nem a kifejlődését gátolta), illetve az, hogy a zsidók nyakába akarják varrni a kommunista rendszer bűneit, megmagyarázza a jelenség alkalmi újjászületését.

Mindamellet a magyar zsidók és nemzsidók között továbbra is fönnáll egy félreértés, amely a kollektív identitás-meghatározások közötti különbségből ered. E különbségben a zsidók hajlamosak egy alattomos módját látni annak, hogy - mint az antiszemiták - kirekesszék őket a nemzeti közösségből. Erre néha a legjobb szándékoktól vezetett nemzsidók szolgáltatók példát. Amitől még nem kevésbé tépnek föl fájó sebeket. A jelenlegi miniszterelnök, akit a politikai közösségén túl - így a zsidó körökben - is tisztelnek, a következő mondatokkal fejezte ki a zsidók iránti szolidaritását a deportáltak nemzeti emlékművének fölavatásakor: „Az alkotóművész kifejezésre juttatja *a másik oldal*

emlékezését is. Tudniok kell, hogy *a magyar ezt közös tragédiának tekinti... Mi az Önök mártírjaira éppúgy emlékezünk, mintha a sajátjaink lennének, mert a sajátjainknak tekintjük őket.*” (Kiemelés tőlem - K. V) E megnyilvánulásokban éppen az őket vezérlő jóakarattükrözi azt, hogy ebből a szempontból mekkora meg nem értés választja még el egymástól a mai Magyarországon élő zsidókat és nemzsidókat. A miniszterelnök együttérző szavai minden bizonnyal nem egy hallgatónak történelmi szörnyűségnek tünnek.

És valóban, az identitás társadalmi meghatározása mindig olyan művelet, amit vagy hierarchikus (azaz egymást magában foglaló vagy lefedő), vagy kizárásos kategóriákkal végeznek el. Az asszimilációs mozgalom kezdete óta az a harc, amely - a zsidóságon belül éppúgy, mint az egész társadalomban - szembeállítja egymással az elmagyarosodott zsidók beilleszkedésének támogatóit és ellenfeleit, éppen akörül forog, hogy a zsidók a magyar néptől különböző vagy ennek részét alkotó közösséget alkotnak-e azután, hogy eleget tettek az „asszimilálók” támasztotta követelményeknek. E problémára a zsidóság felekezetté nyilvánítása adta meg a klasszikus asszimiláns választ; ezt az alapelvet abban az 1895-ös „receptió” törvényben szentesítette a liberális elit, amely formálisan „Mózes-hitű” vagy „izraelita” magyarokká változtatta a zsidókat. Persze az, hogy az államilag védett nagy felekezetek közé fogadták a vallási közösséget, nem gyakorolhatott közvetlen hatást a zsidók társadalmi befogadására abban az értelemben, hogy a csoportok közötti mindennapi kapcsolatokban is teljes értékű magyaroknak tekintsék őket. Pedig a már eleve vegyes etnikai hátterű társadalomban - amelyben bizonyos allogén csoportoknak, mint például *a magyarországi németeknek*, először sikerült fönntartások nélkül elfogadtatniuk a magyar politikai nemzethez való tartozásukat, majd az elmagyarosodásuk előrehaladtával anélkül fölszívódniuk, hogy komoly ellenérzéseket váltottak volna ki a magyar etnikumból -, ebben a társadalomban a felekezetté nyilvánítás jelentősen elősegíthette, hogy a „befogadó” meghatározás a zsidókra is kiterjedjen. A (vallási értelemben) liberális zsidó körök gyors szekularizációjának következtében a nagyvárosi zsidóság egyre szélesebb rétegei és sok társadalmi partnerük fogadta el vagy követelte ennek a meghatározásnak az érvényre juttatását. A mellette szóló érvek mind az egyik, mind a másik oldalon nagyon korán megjelentek, főleg a nagy liberális reformerek első generációjának retorikájában (akik az 1848-49-es függetlenségi háborúban tüntették ki magukat), ezzel is hitelesítve a „Mózes-hitű honfitársaink” típusú megfogalmazásokat. E törekvések különben egy sor olyan magatartás kialakulásában öltöttek testet, amelyek a zsidó azonosságtudat nyilvános jeleinek elvesztéséhez vagy elhagyásához vezettek, mint a családnevek magyarosítása, a felekezetközi vagy rabbi-áldás nélkül kötött házasságok, az áttérés, a fiúk körül nem metélése, az állami vagy keresztény elemi iskolákba való beiratkozás stb.

Am annak ellenére, hogy a zsidók szekularizációja egyre általánosabbá vált, és a mai ország területén már az I. világháború előtt befejeződött az elmagyarosodásuk, a két világháború közötti intézményes antiszemitizmus, majd a Shoah traumája megállította e fejlődést. A minden rendű és rangú antiszemiták számára a zsidóknak a „magyar népből” való kizárása nyilván nemcsak elvi kérdés volt. Azóta a zsidókat, bármily hatékony volt is az üldözések előtti és később a kommunizmus alatti asszimiláció illúziója, a közösen és egyénileg átélt tragédia immár - az esetek többségében valószínűleg örökre megakadályozza abban, hogy azt gondolják magukról: „teljesen olyanok, mint mások”. És minél inkább így van ez, annál inkább gondolhatják azt, hogy az egész magyar társadalomnak kötelessége a nemzeti közösség integráns részének tekintenie őket. Márcsak azért is, hogy ezzel jelképesen, elementárisan kompenzálja a „nagy náci elutasítást”, amiben sok honfitársuk vett részt tevékeny tettes- vagy tétlen cinkostársként.

Így az, hogy „befogadó” vagy „kirekesztőleges” módon határozzák-e meg a magyarországi zsidóságot, távolról sem pusztán akadémikus kérdés. Egy több évszázados vita középponti kérdéséről van szó. E vita első aspektusát időlegesen megoldotta az

állampolgári emancipáció és a felekezeti recepció. A vitát azonban nem lehet megoldani anélkül, hogy véglegesen újrafogalmaznák a nemzeti identitást, mégpedig úgy, hogy nyugati módra elfogadják és integrálják azt a *sajátos másságot*, amelyet a zsidók történelmi sorsuk következtében közösen hordoznak. Az új meghatározás azonban csak akkor lehet hiteles, ha mind a mindennapi társadalmi kapcsolatokban, mind az intézményes gyakorlatban általánossá válik.

Lázár Guy fordítása

* A tanulmány a francia közönségnek készült. A szerző a magyar változat számára néhány ponton kiegészítette.

KARÁDY VIKTOR KÖZÉP-EURÓPAI TÁRGYÚ MUNKÁI

- Kemény Istvánnal közösen: Les juifs dans la structure des classes en Hongrie: essai sur les antécédents historiques des crises d'antisémitisme du XXe siècle. *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, No. 22, juin 1978, Paris. 26-59.
- Kemény Istvánnal közösen: Antisémitisme universitaire et concurrence de classe: la loi du numerus clausus en Hongrie entre les deux guerres. *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, No. 34, septembre 1980, Paris. 68-96.
- Jewish Enrollement Patterns in Classical Secondary Education in Old Regime and Inter-War Hungary. *Studies in Contemporary Jewry*, No 1, 1984. 225-252.
- Szociológiai kísérlet a magyar zsidóság 1945 és 1956 közötti helyzetének elemzésére. *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*. Szerkesztette Kende Péter. A Magyar Füzetek kiadása, Párizs, 1984. 37-180.
- Les conversions des juifs de Budapest après 1945. *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, No. 56, avril-mai 1985, Paris. 58-62.
- A magyar zsidóság helyzete az antiszemita törvények idején. Fordította Tardos Katalin és Derdák Tibor. *Medvetánc*, 1985, 2-3, 41-38.
- Vers une théorie sociologique des mariages interconfessionnels. Le cas de la nuptialité hongroise sous l'Ancien régime. *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, No. 57-58, juin 1985, Paris. 47-68.
- Le Collège Eötvös et l'École normale supérieure vers 1900. Note comparatiste sur la formation d'intellectuels professionnels. *Intellectuels français, intellectuels hongrois, XIIIe-XXe siècles*, Paris, CNRS, Budapest, Akadémiai, 1986. 235-253.
- Some special aspects of Jewish assimilation in socialist Hungary (1945-1956), in Randolph L. Brahm, ed., *The Tragedy of Hungarian Jewry, Essays, documents, depositions*. Social Science Monographs, Boulder and Institute for Holocaust Studies of the City University of New York, New York, 1986. 73-131.
- Post-Holocaust Hungarian Jewry, 1945-48: class structure, restratification and potential for social mobility in *Studies in Contemporary Jewry*, III. 1987. 147-160.
- Juifs et luthériens dans le système scolaire hongrois. *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, No. 69, septembre 1987, Paris. 68-55.
- Vári Istvánnal közösen: Facteurs socio-culturels dans la réussite au baccalauréat en Hongrie. Quelques hypothèses. *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, No. 70, novembre 1987, Paris. 792.
- Ethnicité, scolarisation et assimilation chez les Juifs et les Luthériens en Hongrie pendant la Monarchie Bicéphale, in *Hungarian Studies*, 1988/2. 792.

- Zsidó identitás és asszimiláció Magyarországon. Marjantucz László interjúja Karády Viktorral a magyar-zsidó társadalomtörténet kutatásának kérdéseiről. 1. rész. *Mozgó Világ*, 1988/8. 26-49.
- Zsidó identitás és asszimiláció Magyarországon. Marjanucz László interjúja Karády Viktorral a magyar-zsidó társadalomtörténet kutatásának kérdéseiről. 2. rész. *Mozgó Világ*, 1988/9. 44-57.
- Vári Istvánnal közösen: Félelem és részvétel: zsidók 1956-ban. Fordította Ádám Péter. *Világosság*, 1989/6, 453-458.
- Egyenlőtlen polgárosodás. *Változás és állandóság*. A Hollandiai Mikes Kelemen Kör kiadása, 1989. 141-167.
- Assimilation and Schooling: National and Denominational Minorities in the Universities of Budapest around 1900, in György Ránki, *Hungary and European Civilization*, Bloomington, Indiana University Press, 1989. 285-319.
- Demography and Social Mobility: Historical Problem Areas in the Study of Contemporary Jewry, in Yehuda Don Victor Karady (ed): *A Social and Economic History of Central European Jewry*, New Brunswick, London, Transaction Publisher, 1989. 83-119.
- Les Juifs, l'État et la société dans la Monarchie bicéphale, in Miklós Molnár, André Reszler (sous la direction de), *Le génie de l'Autriche-Hongrie*, Paris, Presses Universitaires de France, 1989. 83-98.
- A zsidóság polgárosodásának és modernizációjának főbb tényezői a magyar társadalomtörténetben. *A zsidókérdésről*. Szerkesztette Füzfa Balázs és Szabó Gábor. Németh László Szakkollégium, Szombathely, 1989. 95-135.
- Funktionwandel der österreichischen hochschulen in der Ausbildung des ungarischen Fachintelligenz vor und nach dem I. Weltkrieg. *Bildungswesen und Sozialstruktur in Mitteleuropa im 19. und 20. Jahrhundert*. Herausg. von Victor Karady und Wolfgang Mitter, Wien-Köln, Böhlau, 1990. 177-207.
- Jewish Over-Schooling in Hungary. Its Sociological Dimensions. *Bildungswesen und Sozialstruktur in Mitteleuropa im 19. und 20. Jahrhundert*. Herausg. von Victor Karady und Wolfgang Mitter, Wien-Köln, Böhlau, 1990. 209-246.
- Le renouveau des travaux socio-historiques sur les juifs du Centre-Est européen. *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, No. 83, juin 1990, Paris. 73-77.
- Les Juifs et le „placement de pierre” en Hongrie dans l'entre-deux-guerres. *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, No. 85, novembre 1990, Paris. 81-93.
- „Une nation des juristes.” Des usages sociaux de la formation juridique dans la Hongrie d'ancien régime. *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, No. 86-87, mars 1991, Paris. 106-124.
- Egyenlőtlen elmagyarosodás, avagy hogyan vált Magyarország magyarnyelvű országgá. Történelmi-szociológiai vázlat. *Századvég*, 1990/2. 5-37.
- Valter Csillával közösen: *Egy országos vonzáskörű szegedi főiskola, a polgári iskolai tanárképző főiskola diplomásai (1928-1950)*. Szeged, Móra Ferenc Múzeum, 1990. 129.
- Az asszimiláció Szegeden. Szociológiai kérdésvázlat. *A szegedi zsidó polgárság emlékezete*. Szerkesztette Zombori István, Szeged, Móra Ferenc Múzeum, 1990. 9-43.
- Zsidóság a jelenkori Közép-Európában. *Buksz*, 1991/1. 86-93.
- Religious Divisions, Socio-Economic Stratification and Modernisation of Hungarian Jewry after Emancipation. in Michael Silber (ed.), *Conference on the Economic History of Hungarian Jewry*, Jerusalem, 1991. (Előkészületben)
- Elvegyültek és kiváltak. Zsidók és nem zsidók az asszimiláció erőterében a 19. és 20. századi Magyarországon. (Szociológiai tanulmányok)*. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1991. (Előkészületben)

A vallási hovatartozás szerepe az iskolázottsági egyenlőtlenségek kialakulásában a 20. századi Magyarországon. *Előtanulmányok Magyarország társadalomtörténetéhez a két világháború között.* Budapest, Gondolat, 1991. (Előkészületben)

VIKTOR KARÁDY

ANTI-SEMITISM IN HUNGARY: AN ATTEMPT TO APPROACH A HISTORICAL PROBLEM

The study treats primarily the historico-sociological aspects of anti-semitism in Hungary, examining the problem in context of its phenomena as they have appeared in the process of embourgeoisement over the past two centuries. Essentially the problem arises from the question of whether it is possible to arrive at a consensus of Jews and non-Jews as to the major objectives of the nation. Special emphasis is laid on both the process and great moments of the historical intertwining of these two groups of society, including the participation of the Hungarian Jewry in revolutions and wars of independence (such as in 1848 and 1956), its historical roots, social status over time, as well as the attitude of Hungarian intellectuals towards the role of Jews in the country's intellectual life, and several related questions. Despite the often very serious disturbing factors in the process of recognizing the social interdependence of Jews and non-Jews, there are signs of a new understanding between the two groups, although it largely depends on the “receptive” vs. “exclusive” attitude of the majority.